

Piotr Hemperek

Organizacja oficjalatu łukowskiego (XVI-XVIII w.)

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawnohistoryczny 20/1-2, 231-245

1977

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. PIOTR HEMPEREK

ORGANIZACJA OFICJALATU ŁUKOWSKIEGO (XVI — XVIII w.)

Treść: Wstęp. I. Powstanie oficjalu. II. Terytorium oficjalu. III. Skład konsystorza. 1. Oficjał. 2. Sędzia surogat. 3. Notariusz. 4. Instygator. 5. obrońca węzła małżeńskiego. Zakończenie.

Wstęp

Instytucja oficjalu powstała i rozwinęła się w ścisłym związku z potrzebami sądownictwa kościelnego. Przyczyniły się do tego w znacznej mierze wzrost kompetencji tegoż sądownictwa i przyjęcie opartej na prawie rzymskim procedury sądowej. Należyty wymiar sprawiedliwości wymagał stałego i sprawnego funkcjonowania sądów kościelnych. Ponieważ ze względu na zwiększające się zadania biskupi nie byli w stanie osobiście sprawować wszystkich funkcji sądowych w diecezji, doszło do powstania pod koniec XII w. urzędu oficjalu czyli stałego sędziego działającego w zastępstwie biskupa. W większości diecezji, również w Polsce, urząd oficjalu biskupiego został wprowadzony w XIII w.

Rozległość diecezji i wynikająca stąd trudność dotarcia do sądu oficjalu, który z reguły sprawował czynności sądowe w stolicy biskupstwa, skłoniły następnie niektórych biskupów do ustanowienia oficjalów również w ważniejszych ośrodkach poza miastem stołecznym. W odróżnieniu od oficjalu posiadającego jurysdykcję w całej diecezji, któremu przysługiwał tytuł oficjalu głównego albo generalnego, nazywano ich oficjalami foralnymi. Ze względu na ograniczony terytorialnie zasięg jurysdykcji do określonej części diecezji znani są również pod nazwą oficjalów okręgowych lub terenowych. Instytucja ta rozwinęła się szczególnie w rozległych diecezjach polskich, w których również najdłużej — częściowo aż do XIX w. — utrzymała się spełniając ważną rolę w kościelnym sądownictwie i administracji.

Większość oficjalatów foralnych w Polsce powstała w średnio-wieczu, głównie w XIV i XV w., na które przypadał największy rozwój jurysdykcji sądów kościelnych. W późniejszym czasie, zwłaszcza w XVI w., sieć oficjalatów była stosownie do potrzeb uzupełniana przez wyodrębnianie nowych jednostek z już istniejących okręgów sądowych. Dotyczy to przede wszystkim diecezji krakowskiej, gdzie na ogólną

liczbę 12 oficjalatów okręgowych przynajmniej 5 pojawiło się dopiero w XVI w.¹ Wśród nich znajdował się również oficjalat łukowski.

Niniejsze opracowanie jest poświęcone oficjalatowi foralnemu w Łukowie, o którym w dotychczasowej literaturze historycznej i historyczno-prawnej znajdują się tylko krótkie wzmianki. Obejmuje cały okres działalności tego oficjalatu w granicach diecezji krakowskiej, a więc od jego powstania do r. 1790, kiedy obszar ten wraz z całym województwem lubelskim i ziemią stężycką został włączony do diecezji chełmskiej. W pracy zajmiemy się najpierw powstaniem oficjalatu łukowskiego, przedstawiając to zagadnienie z powiązaniem z organizacją terytorialną diecezji krakowskiej, ze szczególnym uwzględnieniem miejsca, jakie w tej organizacji zajmowała ziemia łukowska; następnie omówimy terytorium oficjalatu oraz skład osobowy konsystorza łukowskiego.

Powyższa problematyka zostanie opracowana w oparciu o źródła niedrukowane znajdujące się w kilku archiwach kościelnych. Podstawowe znaczenie dla badań nad organizacją i działalnością oficjalatu łukowskiego posiadają jego akta. Akta tego oficjalatu zachowały się jednak dopiero od 1657 r. Znajdują się one w Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie (AKL) w 12 księgach oznaczonych kolejnymi sygnaturami od A 83 do A 94 o łącznej objętości ponad 660 kart. Księgi te zawierają akta procesów prowadzonych w konsystorzu łukowskim oraz akta różnych czynności administracyjnych i notarialnych. Przeważnie wpisywano do księgi wszystkie akta według kolejności załatwiania spraw. Niekiedy jednak, zwłaszcza w drugiej połowie XVIII w., osobno prowadzono księgi zawierające akta spraw sądowych (np. A 90 i 93) oraz księgi obejmujące akta czynności pozasadowych (np. A 91, 92 i 94). Szczególną wartość posiadają znajdujące się w księgach oficjalatu łukowskiego niektóre dokumenty nominacyjne oficjalatów łukowskich. Księgi te nie zawierają wszakże wszystkich akt od 1657 r. Nie znajdują się w nich akta sponad 30 lat, głównie z końca XVII i początków XVIII w. Sprzed połowy XVII w., a więc z okresu, z którego nie zachowały się żadne akta oficjalatu łukowskiego, posiadamy o nim jedynie fragmentaryczne informacje, jakie zawierają akta oficjalatu lubelskiego będące w Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie oraz akta biskupów, oficjalatów i administratorów krakowskich (acta episcopalia, acta officialia i acta administratorialia) znajdujące się w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AMK). Akta oficjalatu lubelskiego dostarczyły nam m. in. najstarszej wzmianki o oficjale łukowskim, w aktach zaś biskupów krakowskich zachował się m. in. dokument nominacji na oficjała łukowskiego z 1575 r.

Kwerendą objęte zostały również akta wizytacyjne parafii dekanatu łukowskiego z XVI — XVIII., które znajdują się w wymienionych już

¹ Zob. P. Hemperek: *Oficjalaty okręgowe w Polsce*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne.” T. 18: 1971 z. 5 s. 51—73.

archiwach oraz w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie (AKMK). Oprócz wzmianek o niektórych oficjalach łukowskich zawierają one informacje o przynależności parafii do oficjalu.

Dla ustalenia przybliżonej daty powstania oficjalu łukowskiego wykorzystano ponadto akta oficjalu radomskiego z lat 1531—1546, przechowywane w Bibliotece Seminarium Duchownego w Sandomierzu (sygnatura I 1438).

I Powstanie oficjalu

Ziemia łukowska znajdująca się najpierw w granicach województwa sandomierskiego, następnie w 1474 r. włączona do utworzonego wówczas województwa lubelskiego, pod względem kościelnym aż do 1790 r. należała do diecezji krakowskiej, stanowiąc najdalej na północny wschód wysuniętą jej część, która pozostawała w odległości ponad 300 km. od stolicy biskupstwa. Były wprowadzić podejmowane dość wcześnie próby odłączenia tego terytorium od diecezji krakowskiej, ale nie doprowadziły one do zamierzonych wyników. W połowie XIII w. książę Bolesław Wstydlivy czynił starania o utworzenie w Łukowie biskupstwa, które w zamierzeniach inicjatora miało przez akcję chrystianizacyjną przyczynić się do związania z Polską pogranicznych ziem Jaćwingów². Mimo pozytywnego stanowiska papieża Innocentego IV (1254 r.) i Aleksandra IV (1257 r.) plan ten z nieznanych bliżej powodów nie został jednak zrealizowany. Jest prawdopodobne, że w staraniach o przyłączenie ziemi lubelskiej do diecezji chełmskiej i przeniesienie stolicy z Chełma do Lublina, podjętych w 1424 r. przez biskupa chełmskiego Jana Biskupca i popieranym przez króla Władysława Jagiełłę, była brana pod uwagę również położona bardziej na północ ziemia łukowska, nie ma jednak żadnych co do tego danych w źródłach dotyczących tej sprawy. Zresztą projekt ten wobec stanowczego sprzeciwu biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego został wkrótce poniekany³.

Przynależność kościelna ziemi łukowskiej uległa zmianie dopiero w 1790 r., kiedy całe terytorium województwa lubelskiego zostało połączone z uszczuploną znacznie w następstwie pierwszego rozbioru Polski diecezją chełmską, która otrzymała wówczas nazwę diecezji chełmsko-lubelskiej⁴.

² S. Litak: *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XV wieku*. „Roczniki Humanistyczne”. T. 12: 1964 z. 2 s. 25.

³ L. Bieńkowski: *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452)*. „Roczniki Humanistyczne”. T. 7: 1958 z. 2 s. 203 n.; Z. Starnański: *Źródła do sporu o przynależność diecezjalną powiatu lubelskiego w XV wieku*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”. T. 11: 1964 z. 4 s. 157—182.

⁴ *Volumina Legum*. T. 9. Kraków 1889 nr 161 s. 175.

Gdy w diecezji krakowskiej zostały utworzone pierwsze archidiaconaty terenowe (sandomierski, zawichojski, lubelski i radomski), co nastąpiło prawdopodobnie przed 1171 r.⁵, ziemia łukowska stała się częścią jednego z nich, mianowicie radomskiego. O przynależności tej ziemi do archidiaconatu radomskiego w w. XIV świadczą wykazy dziesięciny papieskiej i świętopietrza. Tak było zapewne również w okresie wcześniejszym. Związek ziemi łukowskiej z okręgiem radomskim, od XV w. stale nazywanym dziekanią kielecką albo radomską, utrzymał się do XVI w.⁶ Zmianę w tym względzie zapoczątkowało przyłączenie w 1531 r. do archidiaconatu lubelskiego parafii Kock z ziemi łukowskiej i parafii Czermiarniki z ziemi lubelskiej, pozostających do tego czasu w granicach dziekani radomskiej. Po r. 1570, prawdopodobnie w latach 1593—1595, do archidiaconatu lubelskiego został przyłączony obszar utworzonego przed 1570 r. dekanatu łukowskiego, który przedtem był częścią dziekani radomskiej⁷.

Tworzenie oficjalatów foralnych w diecezji krakowskiej zostało zapoczątkowane pod koniec XIV w. Najstarsza wiadomość dotycząca oficjalatu w Sandomierzu pochodzi z 1398 r. Z XV w. posiadamy informacje o istnieniu kilku dalszych oficjalatów. W 1425 r. był już oficjał w Lublinie, w 1441 r. — w Radomiu, w 1456 — Nowym Sączu⁸. Oficjalaty lubelski i radomski obejmowały północno-wschodnie krańce diecezji krakowskiej, pozostające w znacznej odległości nie tylko od Krakowa, lecz również od Sandomierza. Ten fakt oraz troska o ułatwienie dostępu do sądów kościelnych, co było głównym powodem powoływania oficjalatów foralnych, uzasadniają przypuszczenie, że oficjalaty te powstały nie później niż sandomierski, a więc przed 1398 r.; być może, utworzono je równocześnie z oficjalatem sandomierskim⁹.

Nasuwa się pytanie, w którym z wymienionych oficjalatów znalazła się ziemia łukowska. Pod uwagę mogą być brane oczywiście tylko oficjalaty radomski i lubelski. Zależność administracyjna od dziekani radomskiej stwarza domniemanie, że władzę nad ziemią łukowską otrzymał oficjał radomski. Ze względu na brak akt oficjalatu radomskiego z XV w. nie można jednak rozstrzygnąć tej kwestii definitywnie, zwłaszcza że akta oficjalatów lubelskich z tego czasu wskazują na pewien

⁵ P. Szafran: *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*. Lublin 1958 s. 30—49.

⁶ Litak, dz. cyt. s. 25 n.

⁷ P. Hemperek: *Oficjalat okręgowy w Lublinie XV—XVIII w.* Lublin 1974 s. 100—102.

⁸ P. Bober: *Najstarsze księgi oficjalatu sandomierskiego*. „Polonia Sacra”. R. 4: 1951 s. 155; W. Wójcik: *Organizacja okręgowego oficjalatu radomskiego w latach 1531—1546*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”. T. 5: 1958 z. 3 s. 105; B. Kumor: *Archidiaconat sądecki*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”. T. 8: 1964 s. 292; Hemperek, *Oficjalaty* s. 57 n.

⁹ Hemperek, *Oficjalat* s. 91 n.

związek ziemi łukowskiej z oficjalem lubelskim. W aktach tych znajduje się bowiem szereg wzmianek o sprawach sądowych z obszaru ziemi łukowskiej. W konsystorzu lubelskim były prowadzone sprawy z parafii Kock, Ulan i Trzebieszów¹⁰.

Prowadzenie tych spraw świadczy niewątpliwie, że oficjał lubelski posiadał w stosunku do osób pozwanych z terenu ziemi łukowskiej jurysdykcję. Nie oznacza jednak koniecznie formalnej przynależności ich miejsca zamieszkania do oficjalu lubelskiego. Oficjał lubelski mógł bowiem rozstrzygać sprawy również na podstawie specjalnego upoważnienia biskupa lub oficjała krakowskiego bądź w oparciu o zgodę zainteresowanych osób spoza oficjalu. Za takim wyjaśnieniem kompetencji oficjała lubelskiego przemawia niewielka stosunkowo liczba spraw wnoszonych do Lublina z obszaru ziemi łukowskiej oraz niewątpliwa jej przynależność do oficjalu radomskiego w okresie późniejszym.

Dowody na to posiadamy dopiero z lat trzydziestych XV w., a więc z okresu bezpośrednio poprzedzającego utworzenie oficjalu łukowskiego. Biskup krakowski Piotr Tomicki dekretem z dnia 26 V 1531 r. wyjął spod jurysdykcji oficjała radomskiego i przyłączył do archidiakonatu i oficjalu lubelskiego wspomniane wyżej parafie Kock i Czemierniki, pozostające do tego czasu w dziekanii i oficjalu radomskim („in decanatu seu officialatu foraneo Radomiensi consistentes”). Powodem tej zmiany, dokonanej na prośbę zainteresowanej szlachty, było położenie wymienionych parafii znacznie bliżej Lublina niż Radomia, a zatem i łatwiejszy dostęp do siedziby oficjała lubelskiego¹¹. Pozostałe parafie istniejące w ziemi łukowskiej znajdowały się wówczas w granicach oficjalu radomskiego. Świadczą o tym jego akta, z lat 1531—1546, które zawierają liczne zapiski (w sumie ponad 30) dotyczące różnych spraw sądowych z terenu parafii: Zbuczyn, Ulan, Wojcieszków, Trzebieszów, Kozirynek (Radzyń), Łuków i Tuchowicz¹².

Ostatni wpis odnoszący się do sprawy z tej części oficjalu radomskiego pochodzi z 20 VII 1541 r. Brak wzmianek o sprawach z okręgu łukowskiego w dalszych aktach oficjalu radomskiego może świadczyć, że wkrótce po tej dacie został utworzony oficjał w Łukowie, który przejął część spraw prowadzonych wcześniej w Radomiu. Oficjał łukowski na pewno nie istniał przed tą datą. W przeciwnym bowiem razie ze sprawami z okolic Łukowa nie zwracano by się do oficjała w Radomiu.

¹⁰ Tamże s. 98. Najwięcej spraw wnoszono z położonego w bezpośrednim sąsiedztwie z archidiakonatem lubelskim Kocka.

¹¹ AKL, A 8 k. 453v-nv.; H e m p e r e k, *Oficjałat* s. 100.

¹² Biblioteka Seminarium Duchownego w Sandomierzu. Sygn. I 1438: *Akta sądowe radomskie 1531—1546* k. 6, 20 n., 25v, 33v, 42v, 44v, 50v, 53v, 78 n., 88, 94 n., 99, 101, 105—107, 114, 118 n., 128v, 161v, 162v. 187 n., 200, 203 n., 224, 267, 276, 282. Nie było spraw jedynie z terenu parafii Pruszyń i Siedlice, ale niewątpliwie należały one również do oficjalu radomskiego.

Pierwszą wzmiankę, jaką obecnie posiadamy o oficjale łukowskim, mającą zresztą charakter informacji przypadkowej, zawierają akta oficjalu lubelskiego pod datą 14 IX 1546 r.¹³ Znajduje się ona w oświadczeniu kleryka Sebastiana Szurskiego, w którym stwierdził on, iż w wyniku polubownego załatwienia sprawy wyraził zgodę na zwolnienie pozwanego w toczącym się uprzednio procesie Jana Brzostka z Palikij z cenzur wymierzonych mu za upór wobec sądu wyrokiem „Joannis Szwiathek officialis Lucoviensis et Leonardi Grodniczki Zbucensis commendarii iudicum commissariorum”. Wspomniany proces kontumacyjny, zakończony tzw. superagrawacją ekskomuniki, toczył się zapewne przynajmniej kilka miesięcy. Poprzedziło go zaś wyznaczenie sędziów komisarycznych, z których jednym był oficjał łukowski. Powołanie go na urząd oficjała mogło więc nastąpić najpóźniej w pierwszych miesiącach 1546 r. Nie wiemy wszakże, czy był on pierwszym oficjałem łukowskim.

Z powyższej analizy materiału źródłowego nasuwa się wniosek, że oficjałat w Łukowie został utworzony między końcem lipca 1541 r. a pierwszymi miesiącami 1546 r. Dokładniej czasu jego powstania nie da się obecnie ustalić. Można na ten temat snuć jedynie pewne przypuszczenia. Za początkiem tego okresu jako czasem powstania oficjalu łukowskiego przemawia stwierdzony fakt niewnoszenia później do Radomia spraw z okręgu łukowskiego. Na utworzenie zaś tego oficjalu dopiero w ostatnich miesiącach 1545 r. lub w początkach 1546 r. może wskazywać erekcja w 1545 r. dwu nowych parafii, co stosunkowo dość znacznie zwiększyło sieć parafialną w ziemi łukowskiej.

Odpowiedzi na pytanie, dlaczego najbardziej odległa od stolicy biskupiej część diecezji krakowskiej, pozostająca równocześnie w znacznej odległości od siedziby oficjalatów okręgowych w Lublinie i Radomiu, otrzymała własny sąd kościelny dopiero w latach czterdziestych XVI w., należy szukać w sytuacji, w jakiej znajdował się ten teren w okresie wcześniejszym. Ziemia łukowska położona na pograniczu Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego, przed zawarciem unii polsko-litewskiej w 1385 r. była nękana częstymi najezdami ze strony Litwinów, Rusinów i Tatarów. Utrudniało to poważnie zarówno rozwój osadnictwa jak i organizacji parafialnej. Do końca XIV w. istniały na obszarze ziemi łukowskiej zaledwie 3 parafie. Sieć parafialna zaczęła się tam intensywnie rozwijać dopiero od XV w., zwiększając się pod koniec tego wieku do 9 parafii¹⁴. W czasie więc, kiedy powstawały oficjالات w Lublinie i Radomiu, nie zachodziła jeszcze potrzeba utworzenia ofi-

¹³ AKL, A 4 k. 163v. Opierając się na tej wzmiance R. Orłowski i J. Szaflik (*Dzieje miasta Łukowa*, Lublin 1962 s. 51) podają że oficjałat w Łukowie istniał od 1546 r. i że wymieniony w niej oficjał był pierwszym oficjałem łukowskim. Informacje te nie są jednak w pełni udokumentowane.

¹⁴ Litak, dz. cyt. s. 27 n., 56—73.

oficjalu w ziemi łukowskiej. Zaistniała ona, jak również odpowiednie do utworzenia oficjalu warunki dopiero w znacznie późniejszym czasie.

II Terytorium oficjalu

Oficjalat foralny w Łukowie został utworzony przez podział terytorium, które znajdowało się w granicach oficjalu radomskiego. Ponieważ nie ma bezpośrednich źródeł dotyczących utworzenia i początkowej działalności oficjalu łukowskiego, nie wiadomo dokładnie, jak pierwotnie przebiegała jego granica z oficjalem radomskim. Wspomniany wyżej brak w aktach oficjalu radomskiego po 1541 r. wzmianek w sprawach sądowych z parafii położonych na terenie ziemi łukowskiej skłania do przypuszczenia, że jurysdykcji oficjała łukowskiego od początku podlegało terytorium, którego przynależność do oficjalu łukowskiego stwierdzają późniejsze przekazy źródłowe.

Pierwszy, jaki obecnie posiadamy, dokument nominacji na oficjała łukowskiego, wystawiony 14 III 1575 r. przez biskupa Franciszka Kraśńskiego dla plebana Siedlec Leonarda Jerzmanowskiego, zawiadamał o tym akcie wszystkich „in decanatu et districtu Lucoviensi”¹⁵. Wyrażenie to wskazuje, że okręgiem jurysdykcyjnym oficjała łukowskiego był dekanat łukowski, który — jak wspomnieliśmy — został utworzony przed r. 1570. Być może, jego utworzenie pozostawało w bezpośrednim związku z ustanowieniem w Łukowie urzędu oficjała.

Przynależność niektórych parafii do dekanatu i równocześnie oficjalu łukowskiego jest zaznaczona w aktach oficjalu lubelskiego z końca XVII w.¹⁶ O tym, że oficjalat i dekanat łukowski obejmowała identyczne terytorium, świadczą wyraźnie dopiero wizytacje dekanatu łukowskiego z XVIII w., mianowicie: wizytacja przeprowadzona w 1715 r. przez oficjała i prepozytora łukowskiego Bogusława Darnowskiego, której akta noszą tytuł *Visitatio officialatus Lucoviensis*¹⁷ oraz wizytacja z 1748 r. zawierająca szczegółowe informacje o przynależności każdej parafii do oficjalu i dekanatu, jak również do powiatu i województwa¹⁸.

Jak wynika z wykazów zawartych w aktach wizytacji od r. 1595¹⁹ oraz w statutach synodalnych biskupów krakowskich Marcina Szysz-

¹⁵ AMK, *Acta episcopalia*, t. 30 k. 408v-n.

¹⁶ Dotyczy to parafii: Tuchowicz, Ulan, Adamów, Radzyń i Radoryż (AKL, A 42 k. 133, 368v; A 43 k. 18, 151, 409).

¹⁷ AMK, *Acta visitationis*, t. 18.

¹⁸ AMK, *Acta visitationis*, t. 41.

¹⁹ AKMK, *Acta visitationis*, t. 3 k. 202—242, t. 65 k. 495—501 (r. 1595); AKL, A 96 s. 128—261; AMK, *Acta visitationis*, t. 4 k. 74—76 (r. 1603—1604); AMK, *Acta visitationis*, t. 32 k. 438—449 (r. 1614); AMK, *Acta visitationis*, t. 18 k. 31—36 (r. 1617); AKL, A 100 k. 154—230 (r. 1678—1679); AKL, A 98 k. 22—83 (r. 1711); AMK, *Acta visitationis*, t. 18 k. 1—43 (r. 1715); AMK, *Acta visitationis*, t. 20 s. 224—310 (1721 r.); AMK, *Acta visitationis*, t. 41 k. 3—66 (r. 1748); AKL, A 104 s. 233—344 (r. 1781).

kowskiego z 1621 r.²⁰ i Kazimierza Łubieńskiego z 1711 r.²¹, dekanat, a zatem i oficjalat łukowski liczył 14 parafii²². W początkach lat czterdziestych XVI w. istniało na tym terenie 9 parafii. Były to w kolejności powstawania parafie: Łuków, Tuchowicz, Zbuczyn, Trzebieszów, Pruszyń, Wojcieszków, Kozirynek (później Radzyń), Ulan i Siedlce. Dalej 2 parafie — Serokomla i Adamów — zostały utworzone w 1545 r. Ostatnie 3 parafie w tym okręgu — Stanin, Radoryż i Domanice (filia Łukowa) — powstały w drugiej połowie XVI w.²³ Przed 1781 r. doszedł jeszcze kościół filialny w Kąkolewnicy na terenie parafii Trzebieszów, mający własny okręg parafialny²⁴.

Terytorium oficjalatu łukowskiego nie pokrywało się całkowicie z ziemią łukowską. Dotyczy to ich części południowej i południowo-zachodniej, gdzie granica oficjalatu była ukształtowana inaczej niż granica ziemi (powiatu). Od północy granicę oficjalatu stanowiła granica diecezji krakowskiej, przechodząca częściowo wzdłuż rzek Muchawka i Liwiec. Od strony północno-zachodniej oficjalat graniczył z archidiaconatem warszawskim diecezji poznańskiej, od strony zaś północno-wschodniej z diecezją łucką. Granice południowo-wschodnią i częściowo południową wyznaczała granicę dekanatu parczewskiego, który pozostawał w oficjalacie lubelskim. Na tym odcinku zaznaczyły się różnice między granicą oficjalatu łukowskiego i ziemi łukowskiej. Oficjalat nie obejmował parafii Kook, której terytorium było położone aż w trzech jednostkach administracyjnych. Część wraz z siedzibą parafii należała do ziemi łukowskiej. Reszta znajdowała się po części w powiecie lubelskim i stężyckim. Parafia ta włączona w 1531 r. do oficjalatu lubelskiego, pozostała w nim także po utworzeniu oficjalatu w Łukowie²⁵. Dalej od południa i południowego zachodu oficjalat łukowski graniczył z oficjalatem radomskim stykając się bezpośrednio z należącym do niego dekanatem stężyckim. Również na tym odcinku granica oficjalatu łukowskiego różniła się od granicy ziemi łukowskiej. W oficjalacie znajdowały się parafie Adamów, położona w całości na terenie ziemi stężyckiej, oraz Wojcieszków, której część, w tym siedziba parafii, należała do ziemi stężyckiej. Natomiast oficjalat łukowski nie obejmował skrawka ziemi łukowskiej należącego do parafii Wilczyska, która znajdowała się w dekanacie stężyckim oficjalatu radomskiego²⁶.

²⁰ *Reformationes generales ad clerum et populum dioecesis Cracoviensis (...) Anno MDCXXI. Cracoviae 1643 s. 37 n.*

²¹ *Synodus dioecesana (...) Cracoviae celebrata (...) MDCCXI. b. r. s. 15.*

²² Wizytycje z r. 1603/4 i z 1614 nie wymieniają kościoła filialnego w Domanicach, spełniającego funkcje parafialne na wydzielonym terenie (Litak, dz. cyt. s. 66 n.). W wizytacji z 1671 r. nie ma ponadto parafii Zbuczyn. Wizytacja z 1715 r. nie obejmowała Zbuczyna i Łukowa.

²³ Litak, dz. cyt. s. 54—78.

²⁴ AKL, A 104 s. 226 n.; Litak, dz. cyt. s. 80 n.

²⁵ Hemperek, *Oficjalat* s. 100.

²⁶ Litak, dz. cyt., mapa nr 2, na której zaznaczono granice ziemi

Oficjalat łukowski należał do najmniejszych oficjalatów diecezji krakowskiej. Jego powierzchnia wynosiła 2 093 km². Pod tym względem mniejszy od niego był oficjalat tarnowski liczący zaledwie 983 km², który jednak posiadał w swych granicach więcej niż łukowski parafii — 21. Oficjalat łukowski, podobnie jak i tarnowski, obejmował tylko 1 dekanat. Znacznie większe były sąsiadujące z łukowskim oficjality: radomski o powierzchni 4 042 km² obejmujący 3 dekanaty i 51 parafii oraz lubelski, który liczył 7 091 km² i posiadał 4 dekanaty z 73 parafiami²⁷.

W 1760 r. został ustanowiony w Lublinie oficjalat generalny, którego jurysdykcja obejmowała całe województwo lubelskie, a zatem także terytorium oficjalu łukowskiego i część sandomierskiego²⁸. Nie ograniczyło to jednak uprawnień jurysdykcyjnych oficjalu łukowskiego.

III Skład konsystorza

Sąd, któremu przewodniczył każdorazowy oficjał w Łukowie, jak również jego kancelarię, nazywano konsystorzem łukowskim. W pełnieniu funkcji sądowych i administracyjnych oficjałowi pomagali: 1. sędzia surogat, 2. notariusz, 3. instygator, 4. obrońca wężła małżeńskiego, którzy byli powoływani na stałe lub do poszczególnych czynności.

1. Oficjał

Pełny tytuł oficjalu podawany w dokumentach nominacyjnych brzmiał „officialis foraneus Lucoviensis”. Mianował go biskup krakowski, podczas wakansu stolicy biskupiej administrator diecezji dokumentem nazywanym „Litterae autentici officialatus” lub „Diploma officialatus”, w którym były określone uprawnienia jurysdykcyjne oficjalu. Oficjał rozpoczynał działalność od formalnego objęcia urzędu (tzw. fundatio iurisdictionis), które odbywało się w siedzibie sądu w obecności świadków, po uprzednim ogłoszeniu nominacji na terenie oficjalu²⁹. W pewnych okresach urząd oficjalu łukowskiego nie był obsadzony. W nominacji z 1575 r. biskup stwierdził, że urząd ten od dłuższego czasu wakuował³⁰, prawdopodobnie ze względu na dezorganizację życia kościelnego spowodowaną reformacją. W 1626 r. z powodu nieobsadzenia ofi-

łukowskiej i parafii tego obszaru. S. Wojciechowski: *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*. Warszawa 1966 s. 25 n. i mapa.

²⁷ W. Müller: *Diecezje w okresie potrydenckim*. W: *Kościół w Polsce*. T. 2. Kraków 1969 s. 92.

²⁸ H e m p e r e k, *Oficjalat* s. 105.

²⁹ AKL, A 87 k. 2; A 90 k. 1, 10v.

³⁰ AMK, *Acta episcopalia*, t. 30 k. 408v.

oficjalatu łukowskiego sprawy sądowe z tego terenu prowadził z upoważnienia biskupa oficjał lubelski³¹.

Oficjał łukowski jako oficjał foralny posiadał jurysdykcję delegowaną. W aktach tego oficjalatu znajdują się wprawdzie wzmianki, iż oficjał był sędzią zwyczajnym³², nie można jednak uważać, iż określają one ściśle naturę władzy oficjała.

Sprawowanie sądownictwa wymagało od oficjała znajomości prawa kanonicznego, zwłaszcza procedury sądowej. Przy powierzaniu urzędu oficjała brano niewątpliwie pod uwagę przydatność kandydata do wykonywania funkcji sędziego³³. Na pewno byli dobrze przygotowani oficjałowie ze stopniem doktora praw (*utriusque iuris*). Doktorat posiadało jednak tylko 2 spośród 18 znanych z nazwiska oficjałów³⁴. O przygotowaniu i kwalifikacjach pozostałych nie ma żadnych danych.

Urząd oficjała łukowskiego nie był związany z określonym beneficjum czy stanowiskiem kościelnym. Zawsze jednak oficjałami zostawali kapłani posiadający lub otrzymujący w związku z nominacją przynajmniej jedno beneficjum na terenie oficjalatu łukowskiego. W większości byli nimi prepozyci parafii łukowskiej (11)³⁵. Kilkakrotnie stanowisko oficjała otrzymywali plebani innych parafii dekanatu łukowskiego. Z reguły oficjalatu nie łączono z urzędem dziekana łukowskiego. 11 oficjałów posiadało po dwa beneficja parafialne, a 8 z nich również kanonie lub prałatury kapitulne, w tym 4 jednocześnie w 2 różnych kapitułach. Oficjałami byli członkowie kapituł: chełmskiej, kamienieckiej, poznańskiej, łuckiej, kijowskiej, lubelskiej. W latach 1687—1690 oficjałem łukowskim był Deodat Neresowicz (Nersesowic, Nersesovius), biskup tytularny trajanopolitański, prepozyt parafii Zbuczyn, późniejszy arcybiskup ormiański lwowski³⁶. Beneficja kościelne stanowiły główne źródło utrzymania oficjałów.

Urząd oficjała był powierzany na czas nieokreślony, przy czym biskup mógł zawsze odwołać oficjała ze stanowiska. Znaczna część oficjałów (8) pełniła funkcje przez okres powyżej 10 lat, w tym 3 po około 30 lat pozostawało na stanowisku.

³¹ AKL, A 21 k. 118.

³² AKL, A 83 k. 58: *Coram officiali (...) causarum in tractu et territorio Lucoviensi iudice ordinario*". AKL, A 93 k. 1v: *Oficjał obejmując urząd ogłosił się „iudicem ordinarium officialatus Lucoviensis”*.

³³ W nominacjach wymieniane są takie przymioty kandydata, jak: *fides, virtutes, zelus, prudentia, scientia, dexteritas*. AKL, A 87 k. 2; AKL, A 90 k. 3; AKL, A 94 k. 1.

³⁴ Andrzej Bzicki 1645—1664 (AKL, A 24 k. 273; AKL, A 83 k. 1—71) i Mikołaj Karwicki 1787—1790 (AKL, A 90 k. 10v; AKL, A 94 k. 1—2).

³⁵ Tytuł prepozyta przysługiwał plebanom łukowskim od erekcji w 1594 r. mansjonarii w Łukowie (AMK, *Acta episcopalia*, t. 32 k. 91—151).

³⁶ AKL, A 84 k. tyt., 10v, 16, 40, 59. Zob. S. Gall: *Neresowicz v. Nersesowic Deodat*. W. *Podręczna Encyklopedia Kościelna*. T. 27—28. Warszawa 1912 s. 366.

2. Sędzia surogat

Oficjał nie mogąc sprawować funkcji osobiście powoływał zastępcę, który podobnie jak w innych sądach kościelnych był nazywany surogatem. Upoważnienie do ustanowienia surogata było udzielane oficjałowi w dokumencie nominacyjnym. Zastępstwo miało charakter stały lub tymczasowy i dotyczyło bądź ogółu spraw bądź tylko spraw ściśle określonych. Zarówno powołanie, jak i zakres władzy surogata zależały od woli oficjała, który mógł przekazać wszystkie uprawnienia albo zlecić jedynie niektóre sprawy lub czynności. W Łukowie surogat był powoływany zwykle wtedy, gdy zachodziła konkretna potrzeba. W aktach konsystorza łukowskiego znajdują się stosunkowo nieliczne wzmianki o działalności surogatów, przy czym tylko niektórzy spośród 12 znanych z nazwiska pełnili funkcje przez okres kilku lat. W większości występowali w konsystorzu jednorazowo, a przy niektórych zaznaczono, że byli powołani do określonej czynności lub sprawy³⁷. Jedynie w zapisku o nominacji surogata z 1787 r. stwierdzono, iż otrzymał on na stałe taką samą władzę, jaka przysługiwała oficjałowi³⁸.

Stanowisko surogata w Łukowie powierzano z reguły duchownym posiadającym beneficja proboszczowskie w parafiach dekanatu łukowskiego. Od tej praktyki były wyjątki w drugiej połowie XVIII w. W jednym przypadku funkcje surogata pełnił pod nieobecność oficjała notariusz konsystorza, w drugim zaś subdelegatem oficjała był jednorazowo wikariusz parafii łukowskiej³⁹.

¶Kwalifikacje prawnicze i praktyczne przygotowanie surogatów łukowskich nie są bliżej znane. Żaden z nich nie miał stopnia naukowego. Tylko dwaj posiadający tytuł notariusza publicznego znali niewątpliwie gruntownie procedurę i praktykę sądową.

3. Notariusz

Procesy kościelne od 1215 r. musiały się odbywać z udziałem notariusza publicznego lub dwu świadków. Stąd również w konsystorzu łukowskim najbliższym współpracownikiem i koniecznym pomocnikiem oficjała był notariusz. Należało do niego protokolowanie przebiegu procesu oraz sporządzanie związanych z nim dokumentów, a ponadto wpisywanie do akt różnych oświadczeń, zeznań i dokumentów oraz wydawanie poświadczonych odpisów. Ciężył też na nim obowiązek opieki nad aktami konsystorza.

Do sporządzania urzędowych dokumentów byli w pełni upoważnieni tylko ci, którzy posiadali tytuł notariusza publicznego, nadawany najwyższą powagą — papieską, a do końca XVI w. także cesarską. Przed

³⁸ AKL, A 90 k. 10v-n.

³⁷ AKL, A 83 k. 50v; A 84 k. 4v.

³⁹ AKL, A 90 k. 4v; A 92 k. 13.

dopuszczeniem do wykonywania funkcji notariusz publiczny musiał uzyskać aprobatę biskupa lub jego wikariusza generalnego⁴⁰. Do należytego spełniania czynności w konsystorzu notariusz zobowiązywał się przysięgą składaną wobec oficjała, który powierzał mu urząd⁴¹.

Tytuł notariusza publicznego posiadała tylko część notariuszy pełniących funkcje w konsystorzu łukowskim (10 spośród 20, o których zachowały się wzmianki), a jedynie 2 miało wykształcenie akademickie (1 był bakałarzem artium i filozofii, 1 — doktorem filozofii). Gdy nie było kandydatów z tytułem notariusza publicznego, co ze względu na niewielką liczbę spraw, a zatem i małe dochody, zdarzało się w Łukowie dość często, funkcje notarialne z konieczności zlecano osobom nie mających pełnych kwalifikacji i uprawnień. To zapewne było powodem niezbyt starannego prowadzenia akt i braku należytej o nie troski.

Pomocą w pełnieniu obowiązków służyły notariuszom gotowe formuły różnych aktów prawnych, sądowych i administracyjnych, zbierane w ciągu lat nauki i praktyki i przechowywane w księgach nazywanych libri formularum lub formularia. Stanowiły one zwłaszcza dla tych, którzy nie mieli należytego przygotowania, wzór, jakie czynności należy podejmować w procesie i jak trzeba wykonywać różne czynności procesowe i notarialne.

Na notariuszy powoływano przeważnie duchownych, którzy posiadali beneficja lub urzędy kościelne w Łukowie bądź w sąsiednich parafiach dekanatu łukowskiego. Na ogół notariusze pozostawali na stanowisku przez krótki, zwykle kilkuletni okres czasu. Tylko 1 notariusz pełnił obowiązki w konsystorzu znacznie dłużej (20 lat).

4. Instygator

W procesach, których przedmiotem były wykroczenia polegające ściąganiu z urzędu, uczestniczył z reguły instygator czyli urzędowy oskarżyciel. Występował on przeważnie pod ogólnie przyjętą w sądach kościelnych nazwą instigator officii lub instigator consistorii. Niekiedy nazywano go również fiscalis officii i promotor fiscalis⁴².

Instygator był powoływany przez oficjała zwykle spośród duchowieństwa łukowskiego. Urząd ten pełnili najczęściej wikariusze parafii łukowskiej bądź prepozyci kościoła szpitalnego w Łukowie. Czasem instygatorami byli także świeccy⁴³. W zasadzie oficjał ustanawiał instygatora na stałe, powierzając mu prowadzenie wszystkich spraw, które podlegały zaskarżeniu z urzędu. Niekiedy zlecał jednak tylko poszczególne sprawy.

⁴⁰ AKL, A 84 k. 109v.

⁴¹ AKL, A 83 k. 100.

⁴² AKL, A 87 k. 3; A 90 k. 10v-n.; A 93 k. 1v. 11.

⁴³ AKL, A 83 k. 40; A 90 k. 16.

Szczególnie ożywioną działalność w konsystorzu łukowskim prowadzili instygatorzy pod koniec XVII w., kiedy wnosili przeciętnie po kilkanaście skarg w ciągu roku dotyczących różnych wykroczeń. Biuroac pod uwagę niewielki obszar oficjalu była to liczba dość znaczna. Warto zaznaczyć, że większość spraw prowadzonych wówczas w konsystorzu stanowiły sprawy z oskarżenia instygatora.

Zakres uprawnień i obowiązków instygatora nie był określony przez prawo, lecz ustalił się w drodze zwyczaju. Oficjał powierzając to stanowisko określał zapewne, przynajmniej w sposób ogólny, jakie zadania były z nim związane. Ponieważ jednak dokumenty powołujące instygatora się nie zachowały, jedynym źródłem umożliwiającym ich ustalenie są protokoły spraw wnoszonych przez niego do konsystorza. Nie można tu oczywiście omówić szczegółowo wszystkich spraw prowadzonych z powództwa instygatora było ich bowiem zbyt dużo. Zwróćmy uwagę jedynie na główne wykroczenia, które zwalczał on w drodze postępowania sądowego.

Z akt konsystorza łukowskiego wynika, że do zadań instygatora należało ściganie zarówno duchownych jak i świeckich, którzy naruszyli zasady moralne lub prawne Kościoła. Duchowni byli oskarżani przez instygatora wówczas, gdy dopuścili się takich wykroczeń jak zaniedbanie obowiązków duszpasterskich, lekceważenie przepisów w kościelnych przy sprawowaniu funkcji religijnych, zwłaszcza przy błogosławieniu małżeństw, gorszące życie, w szczególności naruszenie celibatu. Przeciw świeckim występował instygator najczęściej z racji naruszenia przez nich przykazań Bożych i przepisów kościelnych. Oskarżeniu ze strony instygatora podlegali winni konkubinatu, bigamii, cudzołóstwa, niedozwolonego współżycia cielesnego, szczególnie gdy jego wynikiem była ciąża i potomstwo. Na interwencję instygatora narażali się ponadto ci, którzy naruszyli własność kościelną, zatrzymali dziesięciny lub legaty na cele kościelne, znieważyli duchownego, zaniedbali spowiedź lub Komunię wielkanocną. Do przestępstw, które zwalczał instygator należało też lekceważenie decyzji i wyroków oficjała.

Różnorodność spraw, w których instygator pełnił funkcję oskarżyciela, wskazuje, iż stał on na straży karności kościelnej, troszczył się o ochronę dobrych obyczajów i należyte wypełnianie obowiązków religijnych i moralnych.

Zwyczajną drogą wypełniania zadań przez instygatora było postępowanie sądowe. Dowiedziawszy się o wykroczeniu kierował skargę do oficjała żądając, by sprawca został ukarany oraz naprawił ewentualną krzywdę i szkodę. Na instygatorze ciążył następnie obowiązek dostarczenia w postępowaniu sądowym dowodów winy.

5. *Obrońca węzła małżeńskiego*

Oficjał łukowski nie posiadał w zasadzie jurysdykcji do prowadzenia spraw o nieważność małżeństwa. Stąd nie było potrzeby powoływa-

nia w konsystorzu na stałe obrońcy wężła małżeńskiego, do którego należała od 1741 r. obrona nierozzerwalności małżeństwa w procesach kościelnych. Obrońcę wężła powoływał oficjał w zasadzie dopiero wtedy, gdy otrzymał od biskupa specjalne upoważnienie do przeprowadzenia procesu małżeńskiego. W aktach konsystorza łukowskiego znajdują się wzmianki tylko o dwu obrońcach wężła małżeńskiego. Funkcję tę pełnili plebani sąsiadujących z Łukowem parafii. Jeden z nich był powołany przez oficjała w czasie objęcia przez niego urzędu⁴⁴, a zatem na stałe.

Zakończenie

Oficjalia łukowski należał do późniejszych oficjaliałów okręgowych diecezji krakowskiej. Był to także jeden z najmniejszych oficjaliałów tej diecezji. W jego granicach znajdowało się zaledwie 14 parafii o powierzchni nieco ponad 2 000 km².

Utworzenie oficjaliału w najbardziej odległej od stolicy biskupiej części diecezji dopiero w latach czterdziestych XVI w. było spowodowane późniejszym rozwojem w tym okręgu organizacji parafialnej. W okresie powstawania pierwszych oficjaliałów diecezji krakowskiej w ziemi łukowskiej było zaledwie kilka parafii. Dopiero gdy liczba parafii na tym terenie znacznie się zwiększyła, zaistniała możliwość oraz potrzeba utworzenia oficjaliału w Łukowie.

Konsystorz łukowski był zorganizowany podobnie jak inne tego typu trybunały kościelne. Na jego czele stał oficjał wyposażony przez biskupa w jurysdykcję do prowadzenia i rozstrzygania mniejszych spraw spornych i karnych podlegających kompetencji sądów kościelnych. Oficjał zastępował w razie potrzeby powołany przez niego surogat. W skład konsystorza wchodził ponadto notariusz, a w niektórych sprawach instygator oraz obrońca wężła małżeńskiego.

Niewielka stosunkowo liczba spraw oraz brak odpowiednich kandydatów były zapewne głównymi powodami, że stanowiska w konsystorzu łukowskim nie zawsze posiadały stałą obsadę. Mimo to jednak oficjaliał w Łukowie prowadząc swoją działalność znacznie ułatwiał duchowieństwu i wiernym znajdującym się w jego granicach dochodzenie praw, jak również przyczyniał się do utrzymania karności kościelnej.

De officialatu foraneo lucoviensi (XVI—XVIII saec.)

SUMMARIUM

In Polonia episcopi praeter officiales generales etiam officiales foraneos singulis dioecesis partibus constituebant, ut clerus et fideles faciliorem aditum ad tribunalia ecclesiastica haberent. Plures officiala-

⁴⁴ AKL, A 90 k. 10v; A 93 k. 1v.

tus foranei in provinciae dioecesibus Gnesnensis sub fine XIV et in XV saeculo erecti erant. Paulo post officialatum numerus accomodate ad necessitates augebatur. Quod praecipue ad amplissimam illius temporis dioecesim Cracoviensem Poloniae attinet, in qua omnium duodecim officialatum quinque XVI saeculo constituti erant. Inter quos officialatus Lucoviensis fuit, cuius originem, territorium, officia auctor in hoc articulo manuscriptis fontibus in archivis ecclesiasticis servatis utens explicat.

Officialatus Lucoviensis qui partem dioecesis Cracoviensis a sede episcopali remotissimam et extremam inter septentriones et orientem solem spectantem continerat, inter quadragesimum et quinquagesimum annum XVI saeculi numero paroeciarum in hoc territorio aucto erectus est et ad finem XVIII saeculi egit. Qui officialatum dioecesis Cracoviensis minimus fuit. Solum unum decanatum foraneum cum quattuordecim paroeciis duo millia passuum in quadratum continebat.

Tribunal officialis Lucoviensis, consistorium Lucoviense vocatum, instructum fuit ac alia huiusmodi iudicia ecclesiastica. Cui officialis iurisdictione delegata ad diiudicandas causas minoris momenti civiles ac criminales foro spirituali subiectas praeditus praefuit. Si necesse sit, in locum officialis iudex surrogatus succedebat. Praeterea consistorium semper ex notario et in nonnullis causis ex instigatore seu promotore fiscali et in altera parte XVIII saeculi ex vinculi matrimonialis defensore constabat.

Parvo numero causarum ad officialatum Lucoviensem introductarum et idoneorum candidatorum inopia officia in consistorio Lucoviensi non semper provisa fuerunt. Nihilominus tamen officialatus Lucoviensis exsequendo suum munus clero ac fidelibus huius territorii iurium defensionem sublevabat similiter ac ad servandam disciplinam ecclesiasticam in eis finibus conferebat.